

המטאפורה בז'אנר החידה: אבחנה פנים-ז'אנרית בחידה היידית

החידה היידית: האיסוף והמחקר

ז'אנר החידה היידית, כמוהו בז'אנר החידה בכללותה, זכה רק בשנים האחרונות לתשומת לב מצד החוקרים. לעומת הפירסומים הרבים בתחום הפולקלור היהודי במזרח-אירופה, שהוקדשו לשיר-העם, לפתגם ולסיפור-העם, דל מאוד חלקו של ז'אנר החידה. אף אותם פירסומים בודדים הקיימים בתחום זה מסתפקים בהבאת טקסטים של החידות, על-פירוב ללא מיון בלשהו בתוכן ובצורה. חסרה לחלוטין התייחסות או ניתוח החידות הללו מבחינת צורתן, תבניתן ומשמעותן התמאטית וכן התייחסות לרקען ההיסטורי ולמקום מוצאן, שבו היו שגורות בפי העם, בגירסאות שונות.

אחד החלוצים בטיפוח ז'אנר עממי זה ופירסומו, היה שלמה באסטומסקי, מורה וסופר ילדים ונוער בוילנה, שהיתה כלולה במדינת פולין בין שתי מלחמות-העולם. הוא עסק בשקידה באיסוף חומר פולקלוריסטי – שירי ילדים, פתגמים וחידות, ופירסמם לאחר מכן בקובץ 'ביים קוואל' (ליד המעיין), בשנת 1922. כן פירסם באסטומסקי באותה שנה מן החומר הפולקלוריסטי שאסף ב'פנסק לתולדותיה של וילנה'. בחוברת מיוחדת שיצאה לאור עוד לפני-כן, בשנת 1917, גם פירסם אסופת חידות יידיות עממיות ('ידישע פֿאלקסרעטענישן'). זו חוברת שחורה שיצאה לאור במהדורה שנייה בשנת 1919, במתכונת מורחבת יותר וביצירות הקדמה קצרה.

מן הבודדים אשר העלו, ולו גם ברמו, כמה בעיות של ז'אנר החידה היה הסופר, האספן וחוקר הפולקלור היהודי ברוסיה, ש. אנ־סקי (1863–1920). בשנת 1919 הוא פירסם רצנייה למהדורה השנייה של החוברת 'ידישע פֿאלקסרעטענישן' של באסטומסקי (אנ־סקי 1928: 223). במאמרו זה, שפורסם לראשונה בעיתון 'ווילנער טאָג', מציין אנ־סקי שז'אנר החידה הוא בדרך-כלל נדיר יותר, לעומת גילויים אחרים של היצירה העממית, כגון הפתגם, המשל, האגדה וסיפור-העם. הוא מנסה להגדיר בדרך רמז בלבד את מהותה של החידה. לעומת האופי ההגותי המופשט של הפתגם והמשל ומגמתם הדידאקטית, הרי החידה מתייחסת במהותה לגילוי החיצוני של המציאות. היא נאחזת בפרטים מוחשיים וריאליים מתוך ההווי הסובב ומרכיבה מהם תבנית מיוחדת חדשה, שהיא כבושה ותמציתית בלבד.

אנ־סקי מתייחס בחיוב גם להיבט הפדאגוגי של החידה, בעקבות דבריו של באסטומסקי בהקדמתו לקובץ החידות שלו, שבה הוא מביע את תקוותו, כי ספרות

החידות, שיש לאספה ולטפחה, תמלא גם תפקיד במערכת החינוך החילוני החדש בידיש. יחד עם זאת מצביע אניסקי על כך, שגם במסגרת החינוך המסורתי של ה'חדר' כבר היו קיימים גילויים של יצירה עממית, כגון משחקיילדים, מנהגים, שירים ופזמונים, ובכלל זה גם חידות, שהיו קשורות בהווי היהודי המסורתי של חגים ומועדים של השנה. הוא מציע, איפוא, לשלב עתה ערכים ומנהגים אלה גם במסגרת מערכת החינוך החדשה שנוצרה בידיש (אניסקי 1928: 224-225).

אניסקי מקדם בברכה את נסיונו החלוצי של באסטומסקי לכנס את החידות השגורות בפי העם – ומעודדו להתמיד במפעל זה. יחד עם זאת הוא מצביע על כך, שבחוברת של באסטומסקי חסר נסיון כלשהו למיזן זאגרי ותוכני של החידות; הן פורסמו ללא סדר ענייני ותמאטי כלשהו. לדעתו, היה על המהדיר להבחין בין 'חידות אמנותיות', המסתייעות בנתונים השאולים מן המציאות המוחשית ומצטרפים כרי תבנית מיוחדת, לבין חידות המושתתות על ההמצאה והשנינות של פיענוח כהרף-עין (שם: 228). כן הוא מצר על כך, שהחידות הללו לא נמסרו באורח פונטי, כפי שהן מושמעות בידיש המדוברת. כן לא צוינו מקומות רישומן ומקורותיהן. עלידי כך, מעיר אניסקי, הן מאבדות מערכן מבחינת החקר של החידה (שם: 229).

בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם חלה התקדמות והתפתחות מרשימה בחקר הפולקלור בידיש, בעיקר בתחומי שיר-העם, סיפור-העם והפתגם. לעומת זאת מעטים ביותר הדיונים והאוספים של חידות-העם. נציין רק כמה פירסומים מעטים בארץ-ישראל, שבאו לאחר פירסום האסופה של באסטומסקי, בשנים 1917-1919.

מן הפירסומים הבולטים הללו, שהוקדשו לחידות-העם בידיש, נציין בעיקר את תרומתו של שמעון איינהורן (1882-1950) (לוינסקי 1959: 5 ואילך). איינהורן, יליד לודו' שבפולין, ששימש רופא בצבא רוסיה בימי מלחמת-העולם הראשונה, היה גם אספן מובהק וחוקר של הפולקלור היהודי ברוסיה ובפולין. בעיקר התמחה באיסוף משלי-עם ופתגמים. כמה מן הפתגמים שאסף, הוא פירסם לראשונה בקובץ 'יעוורייסקאיא סטארינא' בשנת 1915. עם עלייתו ארצה בשנת 1925, המשיך איינהורן, ביחד עם עיסוקו במקצוע הרפואה, גם בחקר הפולקלור היהודי, באיסופו ובפירסומו, בשנים 1927-1930. בשנים 1945-1953 – פורסמו 'משלי-העם', שאסף ושמע בשעת שהותו ברוסיה ובפולין, בדיבור החי בידיש, בצירוף תרגומים ובאורים על מקום רישומם וזמנם וסיפוח תרגום לעברית. משלים אלה, 855 במספר, הופיעו לאחר מכן, לאחר מותו של איינהורן, במקובץ – בספרו 'משלי-עם בידיש', בתל-אביב בשנת 1959 (שם: 5-12).

תרומתו של איינהורן לחקר חידות-העם היא מזערית – לעומת האוסף העשיר של משלי-העם שפירסם. במאמרו, שפורסם מעזבונו בשנת 1974 ובו מבחר של 38 חידות מתוך האוסף שלו, מציין המחבר: 'גם מצד החוקים או מצד המאספים החובבים לא זכו החידות לתשומת לב מיוחדת' (איינהורן 1974: 278).

איינהורן ציף לחידות-שפירסם בידיש גם את תרגומיהן לעברית. כן הוסיף לכל חידה את שם האזור או המקום שבו שמע אותה בשעתה, ולפרקים ציין גם זמנה

ומוצאה הכרונולוגי. לעתים גם הצביע על מקורות מן התלמוד או מן הלשון הגרמנית, שמהם הושפע נוסח החידה ביידיש, כפי שהיה שגור בפי העם. תרומה נוספת לחקר החידה ביידיש הוא מאמרו הקצר של חוקר הפולקלור יצחק גנזינגנוזוביץ, שחי בארץ ופירסם את מחקרו בכתב-העת 'ידע-עם' בשנת 1968. הוא מציין בדבריו הקדמתו, כי החידות הללו מוצאן מאזורי ליטא ורוסיה הלבנה, מן השנים שקדמו לשואה. חידות אלו היו רווחות בעיקר בין ילדים ובני-נוער. גנוז מקפיד אף הוא להצמיד תרגומים לעברית לחידות המעטות שפירסם. לעומת קודמיו, באסטומסקי ואיינהורן, הוא גם ממיין את החידות מיון תמאטי, לאמור: (א) ביתו של אדם, טבע והווי; (ב) התנ"ך וסידור התפילה; (ג) סיפורי חידה.

הנחיות-יסוד בחקר ז'אנר החידה

החוקרת הפינית אלי קגנס מרנדה (Elli Koegnaes Maranda) נודעת בין החוקרים המרכזיים של החידה. היא התוותה במחקריה קווים בסיסיים ליצירת תאוריה מקפת של הז'אנר. כאן ייעשה נסיון לפתח ולהרחיב את התאוריה של מרנדה וליישם אותה על החידות המצויות באסופות של החידות ביידיש. במאמרה כבד-המשקל "עץ צומח" – טראנספורמאציות של מטאפורה בחידה' הושפת מרנדה את מבנה העומק של ז'אנר החידה. לדעתה, בשאלת החידה מוצגים אבזורים מסויימים המתייחסים על דרך מטונימיה לחפץ אחר, שהוא הנעלם והמבוקש, והוא מושא החידה. במקביל, בפתרון החידה מתואר חפץ אשר לו אבזורים אחרים המתייחסים אליו על דרך מטונימיה. החפץ, המופיע בשאלת החידה על אבזוריו המפורטים, מתייחס על דרך מטאפורה אל החפץ ואבזוריו המופיעים בפתרון. מרנדה מתארת מבנה זה של החידה כדלקמן (Maranda 1971: 117):

בהמשך מאמרה ממקדת מרנדה נוסחה זו וקובעת אותה כדלקמן: $\frac{a}{A} = \frac{b}{B}$. בנוסחה זו החפץ המסומן 'a' מתייחס באורח מטונימי לחפץ המסומן 'A'; הוא הדין בצמד השני של החפצים המסומנים 'b' ו-'B'. מרנדה גם קובעת, כי בין שני הצמדים $\frac{a}{A}$ ו- $\frac{b}{B}$ קיים יחס של מטאפורה (שם: 118). לדוגמה, המטאפורה המקובלת 'רגל השולחן' תתפרש על-פי נוסחה זו כך: החלק $\frac{a}{A}$ ייצג אדם או בעל-חיים שהוא בעל הרגל, ואילו החלק 'B' ייצג שולחן; הסימן 'b' יסמן את החפץ המבוקש, שהוא רגל השולחן. כלומר, במטאפורה זו תיראה הנוסחה המוצעת על-ידי מרנדה כך: $\frac{a}{A} = \frac{x}{B}$.

בחידה מעין זו ניתן לנמען המידע על אודות החפץ 'A' ואביזריו 'a', וכן נרמזים לו רמזים אחרים באשר ל-'B'. על-סמך מידע זה, תוך התבססות על עקרון המטאפורה, המסומן כאן ולהלן בסימן '=', נדרש הנמען לאתר את אביזריו הנעלמים 'x' של החפץ 'B'.

נוסחת החידה, שתוארה לעיל, מייצגת את החידות הפשוטות ביותר, לדעתה של מרנדה (שם: 119). בהמשך מאמרה היא מוסיפה ומפרטת סוגים נוספים של חידות, מורכבות ומתוחכמות יותר (שם: 121-135). למרות ההבדלים בין סוגי החידות הללו, כולן – ללא יוצא מן הכלל – מושתתות על עקרון המטאפורה, המסומנת במחקרה של מרנדה '='. כפי שמשמע מדבריה, המטאפורה היא החלק היחיד שהוא קבוע ובלעדי בו'אנר החידה (שם 135-139).

אולם בניגוד להבחנות הנ"ל של מרנדה ניתן, איפוא, לעמוד על סוגים נוספים של חידות, אשר בהן תפקידה של המטאפורה הוא שולי יותר, והמטאפורה עצמה מעוצבת בהן באורח חלקי, מטושטש ומובלע. יתר-על-כן, בחידות אחרות מסתמן העדר כל מטאפורה, והדבר מובלט למדי. סוגי חידות אלו יוצגו להלן.

חידות אניגמטיות

בחלק מן החידות שכונסו באסופות ניתן לעמוד על קשר מטאפורי רופף בין השאלה לבין הפתרון. הדבר מתבטא באי-התאמה בין חלק מסויים בשאלה לבין חלק מקביל בפתרון (Kittay 1990: 183-186), אשר על-פי הנוסחה של מרנדה (ראה לעיל) אמורים להיות מטאפוריים זה לעומת זה. למעשה, אי-התאמה זו היא כה ברורה ומודגשת, עד כי אי-אפשר להתעלם ממנה – ומתקבל, איפוא, על הדעת, כי הדבר נעשה במתכוון. חידות מסוג זה ערוכות על-פי המתכונת כדלקמן: $\frac{a}{A} ? \frac{b}{B}$. בתבנית זו הסימן '?' מציין קשר מטאפורי רופף ובעייתי בין השאלה לבין הפתרון המוצע של החידה, ואילו הסימן '!' מרגיש את הדבר.

הפתרונות המוצעים לחידות מסוג זה עשויים להיראות כבלתי-הגיוניים בעליל, בלתי-מהימנים ומשונים. אי-התאמה זו בין השאלה והפתרון מזמינה את הנמען להגיב, לדחות את הפתרון המוצע ולהמציא פתרון אחר, מוצלח יותר, מתקבל יותר על הדעת. על רקע אי-התאמה זו מתעוררות שאלות אחרות, כגון: מה פשרו של הפתרון התמוה המוצע? מדוע נמנע המחבר מלהציג פתרון מהימן יותר? או, לחילופין, מדוע העדיף המחבר דווקא פתרון בלתי-מתאים ודחה פתרונות אפשריים אחרים, שהיו עשויים להיות מתאימים וקולעים יותר?

חידות מסוג זה מאיצות בנמען להתחקות אחר פתרונות אחרים, קולעים יותר. דוגמה מובהקת לחידות מסוג זה היא החידה הבאה (באסטאמסקי 1917: 6, מס' 36):

א קאפ אן האָר,
מילך אן אייטערס –

א הערינג

ראש ללא שיער,
חלב ללא עטינים –

דג מלוח

וכן אותה חידה בגירסה שונה במקצת (איינהורן 1974: 280, מס' 7):

א קאָפּ אָן האָר,
און מילך אָן ברוסט –

א הערינג

ראש ללא שיער,
חלב ללא שדיים –

דג מלוח

בחידה זו בולטת אי-ההתאמה בתחום המטאפורה בין השאלה לפתרון המוצע – בדומה לאדם או לבעל-חיים, גם לדג יש ראש. אך יחד עם זאת דג אינו מפריש שום נוזל שעשוי להידמות, על דרך מטאפורה, לחלב.

בשאלה גם נאמר, כי לדבר הנעלם והמבוקש אין שיער, עטינים או שדיים. בכך נרמז לקורא, אם כי על דרך שלילה, כי לדבר הנעלם עשויים להיות איברים המזכירים, ובאופן מטאפורי, בצורתם החיצונית, את השיער, העטינים והשדיים, אבל למעשה אין לו איברים כאלה (Wald 1975: 113-122). אולם לדג אין כל איבר שעשוי להידמות, על דרך מטאפורה ולו בדוחק, לשיער, לעטינים או לשדיים, ועל-כן רמז זה מתגלה כהטעייה מכוונת לנוכח הפתרון המוצע. לאור הנאמר מתבקשת המסקנה, שגם בעלי-חיים אחרים עשויים להתאים כפתרון לשאלה זו, לדוגמה, באופן היפותטי: ציפורים, נחשים, תולעים, מכרסמים וכל בעל-חיים אחר, שיש לו ראש ללא פרווה, רעמה או שיער.

על-כן הבחירה דווקא בדג, בניגוד לכל הרמזים המטעים, עלולה להיראות כשרירותית. על רקע כל הנאמר לעיל מצטיירת התוספת של 'מלוח' כחשיפת ההטעייה, כעין התגרות בנמען, לאמור – הפתרון האמיתי כלל לא נגלה לו.

תוך נסיון להתחקות אחר הפתרון האמיתי יתבסס הנמען על מידע שהוצג לו בשאלות החידה. דהיינו 'ראש' – הווה אומר קצה עליון ומעוגל (Cirlot 1971: 141); 'ללא שיער' על דרך שלילה מוזכרות באוזני הנמען האסוציאציות הכרוכות בשיער, בכל חלקי הגוף (שם: 134). הוא הדין אף בהמשך השאלה: 'חלב' – הווה אומר, על דרך מטאפורה, נוזל דמוי חלב; 'ללא עטינים', 'ללא שדיים' – על דרך שלילה, מוזכרות באוזני הנמען האסוציאציות הכרוכות בשדיים ובעטינים, ובכלל זאת גם צורתם החיצונית ונביעת הנוזל דמוי החלב מתוכם. להלן נצרף, איפוא, יחדיו את כל הנתונים המוצגים בשאלה (Cohen and Nagel 1934: 96-105): קצה עליון ומעוגל אשר קשור לשיער שבגוף, אבל הוא עצמו נעדר שיער. הפתרון האפשרי לחידה מעין זו עשוי להיות כדלקמן: חוטם, אצבעות ידיים, אצבעות רגליים, אבר מין זכרי. להלן האיפיון הנוסף של הדבר הנעלם: אליו מתקשר נוזל

דמוי-חלב הנובע ממקור דמוי-עטינים או דמוי-שדיים. מכלל הפתרונות האפשריים, שהוצגו לעיל, נותר איפוא, רק פתרון אחד בלבד, והוא האחרון (שם: 113-115). גם הפתרון המוצע של החידה מאשר את תקפות הפיענוח החדש, שכן דג מסמל תחום של פוריות, מתן חיים (Goldsmith 1924: 207; Cirlot 1971: 271-272). כאמור, התוספת של 'מלוח' נועדה לחשוף את תחבולת ההטעייה, למנוע מהנמען לתת אמון בפתרון המוצע בלבד ולהאיץ בו להתחקות אחר פתרונות אחרים, משכנעים יותר.

מכאן משתמע, שזוהי חידה אניגמאטית, כאשר אופייה זה מקופל באי-התאמה בין שאלת החידה לבין פתרונה. במילים אחרות, במטאפורה דחוקה בלבד בין השאלה לבין הפתרון בחידה.

להלן דוגמה נוספת, קשה יותר לפיענוח, של חידות אניגמאטיות מסוג זה (באסטאמסקי 1917: 9, מס' 75):

וואָס וואַקסט אָן רעגן? –

פּראָצענט

מה גדל ללא גשם? –

ריבית

הפתרון המוצע לעיל אינו מתייחס לשאלה על דרך מטאפורה, שכן בשאלה מדובר בתהליכים טבעיים, כגון השקייה באמצעות גשם וגדילה, האופייניים לגוף אורגאני. על-כן אף הנמען יצפה לפתרון המתמקד בתהליך טבעי כלשהו. לעומת זאת הפתרון המוצע מתמקד בתהליך שהוא רחוק מעולם הטבע. אי-התאמה זו חושפת את תחבולת ההטעייה שבפתרון המוצע ומאיצה בנמען להתחקות אחר פתרון אחר, 'אמיתי' יותר.

בנסיון למצוא פתרון הולם יתבסס הנמען על הנתונים המוצגים בשאלת החידה, שבה מדובר בתהליך הגדילה. התוספת 'ללא גשם' מחד גיסא פוסלת את כל עולם הצומח כפתרון אפשרי לשאלה זו; מאידך גיסא היא רומזת, ולו על דרך השלילה, למכלול משמעויות האסוציאטיביות הכרוכות במושג הגשם. אסוציאציות אלו גורסות, איפוא, ילודה והפריית האשה (Lips 1947: 359; Cirlot 1971: 271-272; Goldsmith 1924: 207, 325). גם החזות החיצונית של מאונך ומאוזן של העץ הזקוף הנעמד על-פני האדמה עשוייה לעלות בקנה אחד עם הסמלים המקובלים של הזכר והנקבה (ראה שם). לאור הנאמר משתמע, כי הפתרון ההולם שאלה זו אינו הריבית אלא הוולד.

בחידה זו, כדוגמת קודמתה, ניתן לעמוד על מטאפורה אנאלוגית דחוקה בלבד. מטאפורה זו היא אחד מסימני ההיכר של החידה האניגמאטית. גם החידה שלהלן שייכת לקטגוריה של החידות האניגמאטיות (באסטאמסקי 1917: 13, מס' 121):

ווען שלאָגט מען זיך

און ס'טוט ניט וויי? –

ווען מען שלאָגט זיך מיט דער דעה

מתי מרביצים מכות

ללא כאב? –

כאשר מתחבטים בדעה

חידה זו מהווה מעין שילוב של שתי החידות שהוצגו לעיל: השאלה מתארת מצב בעל אסוציאציות ארוטיות מובהקות (ראה ניתוח החידה הראשונה), ואילו בפתרון מתואר דבר שאינו בכלל החפצים האורגאניים והגשמיים אלא הוא רוחני ומופשט במובלט ובמופגן. עיצוב ברוח זו, על רקע הפער המודגש בין השאלה לפתרון, משמש כחשיפת ההטעייה שאינה מאפשרת לנמען לקבל את הפתרון המוצע אלא מאיצה בו להתחקות אחר פתרון אחר. הפתרון המבוקש אמור להיות מהימן ו'אמיתי' יותר – ויחד עם זאת להסביר לנמען מדוע שתיקה יפה לו, והלא פתרון מסוג זה עשוי להיות מעשה שבינו לבינה. הוא הדין בחידה שלהלן (באסטאמסקי 1917: 15, מס' 143):

צוויי שטייען צוזאמען;

אָז ס'מישט זיך אַרפּין אַ דריטער,

ווערט דער פֿערטער אין בעס –

אַ פֿיג

שניים עומדים זה ליד זה;

כא שלישי ונרחק ביניהם,

ואילו הרביעי רואה וכועס –

אצבע משולשת (תאנה)

הפתרון המוצע בחידה זו, במבט ראשון, אינו מתאים, לכאורה, לתוכן השאלה. בנסיון לעמוד על פשר הפתרון, ייזכר הנמען בכל החפצים הקשורים באופן אסוציאטיבי לתאנה, וביניהם גם עלה התאנה והדברים שהוא אמור לכסות, דהיינו אברייגוף החסויים. בדרך זו אמור הנמען לדמיין לעצמו שני חפצים מאורכים, ובמקרה זה – הרגליים – כאשר ביניהם נמצא השלישי, והוא האיבר הזכרי. ואולם איבר זה אינו זקוק דווקא 'להירחק' בין השניים, כלומר להיכנס ביניהם בחיכוך ובכוח, שכן הלא הוא נמצא ביניהם באופן תמידי בלאו הכי. כמו כן נשאלת השאלה, מי הוא הרביעי שכוועס לנוכח המצב המתואר?

האפשרות היחידה כאשר האיבר המדובר נאלץ 'להירחק' בין השניים היא כאשר מדובר, על דרך מטאפורה חלקית, בהצגת מצב זה באמצעות אצבעות, כלומר בהצגת התנועה המגונה הקרויה 'אצבע משולשת', ואילו הגורם הרביעי שיכעס לנוכח מחזה זה הוא האדם אשר כלפיו מופנית תנועה זו.

החידות האניגמטיות עשויות להתמקד לא רק בעניינים שבינו לבינה, אלא גם בתחומים אחרים שהשתיקה יפה להם. כך הוא הדבר בחידה שלהלן (באסטאמסקי

1917: 8, מס' 62):

דורך איין טיר גייט דאָס אַרײַן,
דורך צוויי טירן גייט דאָס אַרויס –

האַלץ אין אויוון: די אַש
גייט אַרויס דורך איין טיר,
דער רויך – דורכן קוימען

בדלת אחת נכנס
דרך שתי דלתות מסתלק –

העץ המוכנס לתנור:
האפר יוצא בדלת אחת,
העשן – דרך הארובה

הפתרון המוצע אינו הולם את השאלה, שכן ממנה משתמע, כי בסך הכול מדובר בשלוש דלתות: אחת המשמשת לכניסה, ואילו שתיים – ליציאה (Goldsmith 1924: 333-334). כמו כן נובע מן השאלה, כי אין מדובר כאן בכניסה ויציאה מקובלות, אלא מיוחדות ובלתי שגרתיות, כלומר, אין אלו דלתות של ממש, אלא פתחים כלשהם.

לעומת זאת בפתרון מדובר בתהליך כפשוטו של הכנסה והוצאה של חומרי-ההסקה אל תוך התנור והחוצה. כמו כן מדובר בפתרון המוצע, בשני פתחים בלבד, ולא בשלושה כנדרש על-פי השאלה. פירושו של דבר שבחידה זו מופיעה מטאפורה חלקית בלבד, שכן רק חלק מכלל הנתונים שבשאלה מתייחס על דרך מטאפורה ואנאלוגיה לנתונים שבפתרון. אילו רצה מחבר החידה, באופן היפותטי, להתאים את השאלה לפתרון המוצע, היה מנסח את החידה ברוח מעין זו: 'בדלת אחת הוא נכנס – מדלת אחרת הוא יוצא – העץ בתנור: חומרי-ההסקה נכנסים בדלת התנור, ואילו העשן יוצא דרך הארובה' (השווה לניסוח המקורי לעיל).

נשאלת, איפוא, השאלה, מדוע העדיף המחבר את הניסוח המקורי הבעייתי ודחה את הניסוח החדש שהוא קל ומסתבר יותר? גם בחידה זו, כבקודמותיה, יתבסס הנמען על המידע שהומצא לו בשאלה. הדלת מסמלת בין היתר נקב שבגוף האדם (Cirlot 1971: 149-150). בפילוסופיה היוונית העתיקה, ובמיוחד אצל פיתאגורס, קיימת זיקה בין הסמליות של המספרים לבין המיניות של האדם. כך המספר שניים עשוי לסמל את היסוד הזכרי, ואילו המספר שלוש – את היסוד הנקבי. לחילופין, היסוד הזכרי עשוי להיות מיוצג על-ידי מספר אחד, ואילו היסוד הנקבי – על-ידי מספר שניים (Bell 1946: 280). מכלל הנאמר משתמע, כי הדלת עשויה לסמל נקבים בגופו של אדם בכלל, ובחלק התחתון של גופו – במיוחד.

בשאלת החידה מדובר בכניסה בדלת אחת בלבד, ולעומת זאת ביציאה – דרך שתי דלתות. אם נצרף לנתונים הללו גם את המידע שהובא לעיל, הרי נגיע לכלל מסקנה (Cohen and Nagel 1934: 96-105), שהפתרון המתאים ביותר הוא התהליך של עיכול המזון. תהליך האכילה מתבצע באמצעות הפה שהוא בבחינת הדלת האחת, ואילו תהליך ההפרשה – באמצעות שני הפתחים התחתונים בגוף האדם, הנרמזים בפתרון. הצגת הפתרון המוצע, שאי-ההתאמה בינו לבין השאלה

אינה מוטלת בספק, היא הדרך הוודאית והבלעדית לרמוז באוזני הנמען על קיומו של פתרון אלטרנאטיבי לחידה זו.

לעיל הודגם סוג מיוחד של ז'אנר החידה, שניכר בזיקתו המטאפורית הרופפת בין השאלה לפתרון המוצע בחידה; מבנה כזה מאפשר מתן פתרונות אחדים לאותה שאלה עצמה (Dan Ben-Amos: 1976). מבנה זה משמש בעיקר בחידות המתמקדות בדברים שהשתיקה יפה להם, כדוגמת החידות שהוצגו לעיל, ועליכן עיצוב החידות ברוח זו מופיע לרוב בחידות אניגמטיות. קיום מטאפורה חלקית בלבד בין השאלה והפתרון בחידה עשוי לשמש כסימן-היכר מובהק של חידות אלו.

חידות-בדיחות

ג'ניפר דאולינג (Jennifer Dowling) במאמרה 'חידות ופארוודיות על חידות' מזכירה, בין השאר, את התופעת הפארוודיות הקיימת בז'אנר החידה (Dowling 1991: 85-86). לדעתה, פארוודיה על חידה נוצרת כאשר מחבר החידה יודע את הכללים הנהוגים בז'אנר זה, אך בכוונה תחילה מפר אותם (שם: 86).

כהמשך ופיתוח של גישתה זו של דאולינג אפשר לקבוע, כי הרושם הפארוודי הוא אחת התוצאות של סילוק הזיקה המטאפורית והאנאלוגית בין השאלה לבין הפתרון המוצע בחידה. כך, הדברים, המתוארים בשאלת החידה, מתייחסים לדברים, המתוארים בפתרון, באורח מילולי, כפשוטם, בניגוד למטאפורה. כאשר הנמען שומע את החידה, הוא מצפה, בדרך-כלל, לפתרון מטאפורי ואנאלוגי, ואילו בחידות מסוג זה ציפיותיו אלו מתבררות. חידות מסוג זה מבוססות על הפקעת ציפיותיו של הנמען והאפקט המברך והמשעשע שנוצר בעקבות כך. אלו הן מעין כלאיים של ז'אנר החידה ושל ז'אנר הבדיחה. חידות-בדיחות כאלה ערוכות על-פי התבנית הבאה:

$$\frac{a}{A} \# \frac{b}{B}$$

בחידות-בדיחות מעין אלו נעדר לחלוטין המימד המטאפורי, המסומן לעיל באי-שוויון '#'. יתר-על-כן: העדר המימד המטאפורי מובלט ומודגש והוא מהווה, למעשה, את עיקרה של חידה מסוג זה. אחת הדוגמאות לחידות-מהתלות מסוג זה היא כדלקמן (באסטאמסקי 1917: 11, מס' 106):

וועלכער ברענגט נאך זיין טויט
מער נוצן ווי פֿאַר זיין לעבן? –

א קאַרגער

מי מביא לאחר מותו
תועלת רבה יותר מאשר בחייו? –

קמצן

הנתונים המוצגים בשאלה מתייחסים באורח ישיר, כפשוטם, לנתונים המוצגים בפתרון. התופעות המתוארות בשאלה – חיים, מוות, הסבת תועלת – אופייניות וטבעיות עבור כל חי, לרבות המין האנושי. מכיוון שאף הקמצן הוא אחד האדם, הרי התופעות הנ"ל הן אופייניות וטבעיות לו ובוודאי אינן בגדר מטאפורה או אנאלוגיה עבורו. גם הפעולה של הורשת הממון וחלוקתו לאחר מות בעליו אינה מטאפורי עבור אדם, ובמקרה זה – הקמצן, לאחר מותו.

אילו ביקש מחבר החידה, באופן היפותטי, לעצב חידה במלואה, שאינה בגדר כלאיים של ז'אנרים (ראה לעיל), היה עליו להמציא לשאלה פתרון המתייחס אליה על דרך מטאפורה. כך, באופן היפותטי, היה יכול לצרף לשאלת החידה פתרון אחר, מעין הבא:

מי מביא לאחר מותו תועלת רבה יותר מאשר בחייו?
גרגיר חיטה

בחידה משוחזרת זו התופעות המתוארות בשאלה – חיים, מוות והסבת תועלת – מתייחסות לדבר המתואר בפתרון, הלא הוא הגרגיר, על דרך מטאפורה ואנאלוגיה.

כמו כן קיום הזיקה המטאפורית בין שאלת החידה לפתרונה מאפשר הצעת מבחר מצומצם בלבד של פתרונות, שעשויים להתאים לאותה חידה עצמה. לעומת זאת סילוק הקשר המטאפורי ביניהם מאפשר מתן כמות רבה יותר של פתרונות לאותה חידה. בדרך זו, למעשה, כל יצור חי או צומח, שיש בו כדי להסב תועלת לזולתו, עשוי לשמש כפתרון לחידה נטולת מטאפורה מעין זו.

מכלל הנאמר לעיל משתמע, שהמפתח ליצירת חידות פארודיסטיות, במובנה של דאולינג (Dowling 1991: 85-86), טמון בסילוק הזיקה המטאפורית בין שאלת החידה לבין פתרונה. מעבר לאפקט הפארודיסטי עשוי עיצוב מעין זה ליצור גם סוגים נוספים של אפקטים הומוריסטיים. להלן דוגמה נוספת לחידה-בדיחה מעין זו, כאשר הפעם היא מעוצבת ברוח פאראדוקסאלית וגרוטסקית, כדלקמן (איינהורן 1974: 279, מס' 21):

וואָס וואַרפֿט דער אַרעמאָן אַרויס
און דער גביר לייגט אין קעשענע? –

(איינהורן אינו מביא פתרון
לשאלה זו במקור היידי)

מה משליך האביון ארצה
והעשיר מכניס לתוך כיסו? –

ריר החוטם

בחידה זו אינה מעוצבת כל מטאפורה, אלא היא מתפרשת כפשוטה: העשיר אוסף את מטפחת-האף שלו, לאחר שהשתמש בה, אל תוך כיסו, ואילו האביון,

שאינן לו מטפחת אף מחמת עוניו, נאלץ להפריש את ריר חוטמו ארצה. פירושו של דבר, שחידה זו אינה מושתתת על עקרון המטאפורה, אלא על עקרונות אחרים, והם מהתחום ההומוריסטי: כל אחד משני האנשים המתוארים בחידה נוהג כאורח פאראדוקסאלי,* דהיינו מי שנמצא בתחתית הסולם החברתי נוהג לכאורה כאילו הוא נמצא בראשו, ואילו מי שעומד למעשה בראשו – נוהג כאילו הוא נמצא, לכאורה, בתחתיתו. הצירוף בכפיה אחת של הנמוך והמוגבה יוצר רושם הומוריסטי נוסף, והוא הגרוטסקה. משתמע, איפוא, כי עיצוב החידה תוך סילוק המטאפורה מביא ליצירת הבטים הומוריסטיים שונים, כגון היבט פאראדוקסאלי וגרוטסקי, נוסף לנוסף פארודיסטי, כטענתה של דאולינג.

גם שתי החידות שלהלן ממחישות ומאשרות את המסקנות שהסקנו לעיל (איינהורן 1974: 279, מס' 27):

פֶּאָר וועמען נעמט אַראָפּ
דער קייזער די היטל? –

(איינהורן אינו מביא פתרון
לשאלה זו במקור היידי)

לפני מי מוריד הקיסר את כובעו? –

לפני הַסֶּפֶר

הוא הדין גם בחידה הבאה (איינהורן 1974: 279, מס' 28):

וּוּ גייט דער קיסר צו פֶּוס? –

(איינהורן אינו מביא פתרון
לשאלה זו במקור היידי)

לאן הולך הקיסר ברגל? –

לבית הכבוד

בשתי החידות הללו, כרוגמת החידה שהוצגה לפניך, מעוצב נופך פאראדוקסאלי וגרוטסקי נוקב למדי והוא אף עולה על העיצוב הפארודיסטי המסתמן בהן.

סיכום

הדוגמאות של החידות בידיש שהובאו לעיל ממחישות, כי המטאפורה ממלאת תפקיד מרכזי בראגור החידה. אולם עם זאת הגישה למטאפורה בחידה עשוייה להסתבר על-פי דרכים שונות וביאנטנסיביות שונה – ולא דווקא על דרך ההוראה

* על תפקידו של הפאראדוקס בחידה כתבתי במאמרי 'וילנה, שלמה באַסטאָמסקי, ניתוח סטרוקטוראלי של החידות בידיש' (באנגלית). ראה מראה מקום.

החדר-משמעות כפשוטה, כפי שטוענת מרנדה. כך, לדוגמה, בחידות מסוג אחד ניתן לעמוד על עיצובה החלקי בלבד וכתוצאה מכך נוצר סוג של החידות האניגמטיות. לצד עיצוב זה אפשר לעמוד על סוג נוסף של החידות – אלו הן החידות שבהן נעדרת כל מטאפורה, ועל־כן הגישה אליה נערכת על דרך הפקעת ציפיותיו של הנמען, הרגיל לנוכחותה של מטאפורה בחידה. עיצוב ברוח זו מוליך ליצירת ז'אנר-ביניים של חידה-בדיחה, המעוצבת באמצעות אפקטים הומוריסטיים למיניהם.

לאור ניתוח החידות בידיש כלעיל, ניתן לסכם, כי עיצובים של מטאפורה באינטנסיביות שונה עד לסילוקה המוחלט מביאים ליצירת תת-סוגים בז'אנר החידה ולריבוי פנים המתגלים בו.

מראי מקום

מקורות

איינהורן שמעון 1974: 'חידות-עם בגולת רוסיה ופולניה', ערות 2, תל-אביב, 278-281.
באסטאמסקי שלמה 1917: 'ידישע פֿאלקסרעטענישן', ווילנע.
גנון (גנוזוביץ) יצחק 1968: 'צורות החידה היהודית באזורי ליטא ורוסיה הלבנה', ידע-עם 33-34, תל-אביב, 107-108.

מחקרים

אניסקי ש. (שלמה-זאנוויל ראפאפארט) 1928: 'ידישע פֿאלקסרעטענישן', געזאמלטע שריפטן, באַנד 15, פֿאלקלאַר און עטנאָגראַפֿיע, ווילנע-וואַרשע-ניו-יאָרק, 223-229.
לוינסקי יום-טוב 1959: 'נפש לה"ר שמעון איינהארן', בתוך: 'ש' איינהארן, משליעם בידיש, תל-אביב, 5-12.

Bell Eric Temple 1946: *The Magic of Numbers*, New-York and London.

Ben-Amos Dan 1976: 'Solutions to Riddles', *Journal of American Folklore* 89, 249-254.

Cirlot J.E. 1971: *A Dictionary of Symbols*, Trans. from Spanish by Jack Sage, London.

Cohen Morris R. and Nagel Ernest 1934: 'Hypothetical, Alternative and Disjunctive Syllogism', *An Introduction to Logic and Scientific Method*, New-York, 96-105.

Dowling Jennifer 1991: 'Riddles and Riddle Parodies: Shloyme Bastomski's Yidische Folksretenishn', *History of Yiddish Studies: Papers from the third annual Oxford wintersymposium in Yiddish language and literature, Winter Studies in Yiddish*, 81-92.

Goldsmith Elizabeth E. 1924: *Life Symbols as Related to Sex Symbols*, New-York and London.

Kittay Eva Feder 1990: *Metaphor*, its cognitive force and linguistic structure, Oxford.

Lapidus Rina (in print): 'Vilna, Shlomo Bastomsky, Structural Analysis of Yiddish Riddles', *Winter Studies in Yiddish*.

- Lips Julius E. 1947: *The Origin of Things*, New-York.
- Maranda Elli Koegnaes 1970: 'The Logic of Riddles', in: Pierre Maranda, Elli K. Maranda (eds.), *Structural Analysis of Oral Tradition*, Philadelphia, 189-232.
- 1971: "'A Tree Grows" Transformation of a Riddle Metaphor', in: Elli K. Maranda, Pierre Maranda (eds.), *Structural Models in Folklore and Transformational Essays*, The Hague, Paris, 116-139.
- 1971 A: 'Theory and Practice of Riddle Analysis', *Journal of American Folklore* 84, 51-60.
- Schwarzbaum Haim 1968: *Studies in Jewish Folklore*, Berlin, 423-424.
- Wald Henri 1975: *Introduction to Dialectical Logic*, Amsterdam.